

A MANN CSALÁD REGÉNYEIRŐL

Az apa–fiú kapcsolat Thomas és Klaus Mann műveiben

Nyerges Katalin

A némiképp kétértelmű cím egyik ihletője Klaus Mann, akinek a naplójából vett idézet talán magyarázatot ad arra, miért kelti fel az olvasó érdeklődését a Mann család három tagja — Thomas, Heinrich és Klaus — által írt regényeken túl a család története is: „Milyen különös család is vagyunk mi! Egyszer majd könyveket fognak írni rólunk — és nemcsak egyes családtagjainkról.” A másik ihlető az az élmény, amit ugyancsak Klaus Mann-nak köszönhetek. Önéletrajzi írása, a *Fordulópont*, sok mindent megértetett velem a huszadik század történelméből, a második világháború előzményeiből, a német kultúra elképesztő ellentmondásaiból. Mintha a Mann család önmagában is hordozná ezeket az ellentmondásokat, különböző tagjaiban, kapcsolataikban és a családtagok életútjának változásaiban.

Amit nem sikerült megértenem a könyv elolvasása után, és ami azóta is izgat: miért kellett ennek a tehetséges, a világban nyitott szemmel járó, az életet élvezni tudó, bátor, jóképű fiatalembernek — amilyennek a memoár alapján láttam — negyvenkét éves korában öngyilkosnak lennie?

Az ember ilyenkor, első reflexként a családra gondol, és gyanakszik: senki sem lehet véltlen egy családtagja öngyilkosságában. És rögtön meg is hökkentem: Thomas Mannt gyanúsítom azzal, hogy köze lenne a fia halálához? A dolog nyilván nem ilyen egyszerű, hiszen mindannyian egy család tagjai voltak, annak rendszerében éltek, alakult és változott a helyzetük. A család történelme, mitológiája (amely a Mann család esetében különösen bőven dokumentált) befolyásolta az egyes családtagok pályáját, személyiségük alakulását. Mindez minden családról elmondható, minden család története „kész regény”. Mannék azonban (legalábbis sokan közülük) rendelkeztek azzal a képességgel, hogy élményeiket formába öntsék, szavakká, történetekké, regényekké formálják azt, amit átéltek. A család szinte minden tagja hagyott maga után írásos nyomokat, főképpen memoárokat — úgy látszik, hogy a híradás az utókornak mindannyiuk számára fontos volt. Regényíróvá hárman váltak: Thomas, a bátyja, Heinrich és a fia, Klaus.

Ezeknek az emlékiratoknak a gazdagsága arra készíti az olvasót, hogy hiteles dokumentumként kezelje a levelekből, naplókából megismerhető tényeket. De éppen, mert

szubjektív emlékekről van szó, más és más színezetet kap ugyanaz az esemény, attól függően, hogy melyik résztvevő emlékezik rá, életét hogyan befolyásolta az élmény.

Irodalomtörténészek jellegzetesnek tartják a Thomas Mann műveiben felfedezhető vezérmotívumokat. A Mann család történetét én fonalak színes szövevényeként látom, vibráló szőttesként, ahol egy-egy családtag pályájának bizonyos szakasza találkozik, összefonódik a másikéval, hogy aztán újra a maga útján haladjon tovább, hordozva a találkozás hatását.

Visszatérve a kezdeti kérdésemhez, amely a *Fordulópont* elolvasása után foglalkoztatott: milyen lehetett Klaus Mann gyerekkora, az, amiről nem írt, amit csak átélt, és hordozott magában? Erre a kérdésre keresek választ, amikor apa és fiú műveiben a közöttük lévő kapcsolat áttételesen megjelenő nyomait vélem felfedezni.

A két évvel fiatalabb öccs, Golo, akiből történész lett, visszaemlékezéseiben a hűvös, tárgyilagos TM monogramot használja, ha az apjáról ír. Klaus viszont leginkább a „Varázsló”-ként emlegeti apját. Talán az a távolságtartás, ami Golóra jellemző, hiányzott Klausból? Talán nagyon is erősen a Varázsló búvőkörébe került, és nehéz volt onnan kiszabadulnia? Bár tudjuk, hogy a többi gyereke is Varázslónak szólította Thomas Mannt, akinek nem esett nehezére megfelelni ennek a szerepnek. A családi emlékezet úgy tartja, hogy egy valóságos, farsangkor viselt jelmez miatt ragadt az apára a Varázsló elnevezés, de mindannyian tisztában voltak azzal, hogy nagyon is illett ez a jelmez a viselőjére. Klaus öt éves korára teszi azt az élményét, amikor rémálmok gyötörték, éjszakánként csontvázakat látott. Félelmeit végül is elmondta a dajkának, aki az apát hívta segítségül. Thomas Mann igazi empátiával, a gyerekek fantáziájába pontosan beleilleszkedve kergette el a kísértetet: „— Egyszerűen rá se nézzetek, ha újra megjelenik — tanácsolta apánk. — Akkor valószínűleg magától is eltűnik, mert gondoljátok csak meg, milyen unalmas, sőt kínos lenne neki ott álldogálni, amikor rá sem hederítenek. De ha még ezután sem tudnátok megszabadulni tőle, akkor jó hangosan kérjétek meg, hogy menjen a pokolba. Mondjátok meg neki, hogy tisztességes kísértetek nem lődörögnek gyerekszobákban, és hogy szégyellhetné magát” — idézi Klaus a mindenható apát, aki ezután még meg is fenyegette a kísértetet: „Nyugodtan tegyétek hozzá, hogy a papátok hamar dühbe gurul, és nem tűr a házában semmiféle rusnya kísértetet. Erre biztosan elkotródik. A szellemek ugyanis jól tudják, milyen borzasztó tudok lenni, ha elfogy a türelmem.”

Később is érzékelhető Klaus visszaemlékezéseiben az a csodálat, ahogyan például Thomas Mann otthoni felolvasásait hallgatta a család és a barátok. A hallgatóságát lenyűgöző apa képe erősítette a Varázsló mítoszát. Mintha a mindenható szülőről szőtt gyerekkori fantázia egy életen át kísérte volna Klaust.

Az elsőszülött lány, Erika és az elsőszülött fiú, Klaus között pontosan egy év volt a korkülönbség. Kettő, illetve három évvel később született a következő „pár”, Golo és Monika, majd nyolc év után, újra egy év különbséggel, Elisabeth és Michael.

Klaus és Erika kisgyerekkoruk óta egymás játszópajtásai, barátai, később munkatársai voltak, életük számos meghatározó élményét együtt élték át. Klaus első színdarabjaiban Erika játszotta a főszerepeket, huszonegy–huszonkét éves korukban tett világ körüli útjukról közösen írtak könyveket, baráti körük azonos volt. Közös barátaik

egyike, Pamela Wedekind, a költő-drámaíró Frank Wedekind lánya, aki szintén színésznőnek készült, tizenkilenc évesen Klaus jegyese lett. Ugyanebben az időben írta Klaus első műveit, amelyek közül most kettőről érdemes részletesebben szólni.

Már meglevő novelláit készült kötetbe rendezni, és utolsóan egy „hangsúlyos” témát keresett. Meg is találta Kaspar Hauser alakjában, akinek titokzatos története, a kített fiú legendája régóta foglalkoztatta. A talált gyerek, aki tizenhat évesen, múlt nélkül lép ki a fényre, akiről nem lehet tudni, nem valamely uralkodó leszármazottja-e, akitől a féltékeny rokonok szabadulni akartak — Klaus számára a romlatlan, tiszta fitatalság szimbóluma, akit az ellenséges világ el fog pusztítani. „Ő az ifjú, aki gagyogva és tiszta tekintettel lép ki a barlangból, névtelenül, hazátlanul, szótlanul, fenségesen, mint egy állat, mint egy herceg. Ő az idegen.” Ez a tizenkilencedik századi történet tökéletesen megfelel a Freud által leírt „családdregény”-fantáziának. Segítségével a gyerek az ödipális csalódását próbálja oldani: apja nem a valóságos, vér szerinti apa, hanem egy gazdag, előkelő ismeretlen. Másrészt ez a fantázia a korai, paradicsomi állapot utáni vágnak is teret enged.

Vajon nem tekinthető-e Kaspar Hauser idealizálása Klaus Mann tudattalan kísérletének arra, hogy idegenné váljon a családjában, elszakadjon a híres apa híres nevével, akár azon az áron is, hogy ő a „talált gyermek”?

Kaspar Hauserrel való identifikációjára utal a másik, ebben az időben született műve, egy színdarab, az *Anja és Eszter*. A dráma színhelye egy különleges intézet, a „bukott gyermekek otthona”, ahol a darab négy főszereplője él. Anja és Eszter, a két barátnő között homoerotikus kapcsolat van, a két fiú közül Jakob Anjába szerelmes, Kaspar pedig, aki Anja féltestvére, „mindegyiket és egyiket sem szereti”. Ő az egyik fiúnövendékhez vonzódik. Kasparnak itt is homályos a származása. A bemutatón, Hamburgban Erika játszotta Anját és Klaus Kaspart. A másik két szerep, Eszter és Jakob alakítója pedig Pamela Wedekind és Gustaf Gründgens volt. Klaus ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a darabot családi körben olvassa fel, a „Varázsló” dolgozószozájában, ott, ahol az idő tájt apja a *Varázshegy*ből olvasott fel részleteket. A családi rituálé több szempontból is fontos lehetett Klaus számára. Egyrészt be akarta bizonyítani apjának és a családnak, hogy egyenrangúnak tekinti magát az apával, másrészt polgárpukkasztáshoz is jó alkalomnak tűnt az esemény. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy nagynénje, a polgári hagyományokhoz ragaszkodó udvari tanácsosné aggodalmasan kérdezte meg, vajon miért ragaszkodik olyan nagyon egymáshoz ez a két fiatal lány? Thomas Mann felelt a fia helyett: „Nos, előfordul ilyesmi... Szentimentális kapcsolat két iskolatársnő között, nyilván így kell érteni, nem igaz?” Érezhető ebben, hogy az apa támogatja a fia önkifejezési törekvéseit — legalábbis, ahogy Klaus emlékszik rá. Hogy ez mégsem lehetett egészen egyértelmű, arról árulkodik néhány feljegyzés Thomas Mann naplójából, 1920-ból:

„Tegnap este Katjának megdőbentő dologban volt része. Megtalálta Klaus nyitva heverő naplóját és elolvasta. Voltaképpen nincs benne semmi rossz, mégis olyan természetellenes ridegségről, hálátlanságról, szeretetlenségről, álnokságról tanúskodik — nem beszélve a radikális szellemű, irodalmiaskodó, éretlen idétlenségekről —, hogy Katja szegény kis anyaszívét mélyen megsebezte, s csalódottságba taszította. K. elsíratta a fiút,

mint ahogy évekkor korábban is, amikor úgy volt, hogy meghal. Meghatottan próbáltam nyugtatni és vigasztalni, de sohasem fogom megjátszani a haragvó atyát. A fiú nem tehet arról, hogy milyen a természete. S azt sem hiszem, hogy ne ragadt volna rá itthonról valami jó. Persze, van azért egy csomó ízléstelen allűrje.” Három héttel később: „Klaus az asztalnál, nyilvánvalóan az én kedvemért, antiradikális kijelentést tett. Meghatódtam tőle.” Nem tudhatjuk pontosan, hogy mik voltak a tizennégy éves fiú „ízléstelen allűrjei”, de talán elképzelhető, hogy egy kamasz sok mindennel kétségbe tudja ejteni a szüleit. Ami azonban Thomas Mann számára igazán fontos és nyugtalanító volt — és ezt nyilván Klaus is tudta —, a radikális szellem. Az, hogy a családi asztalnál nem vállalta valóságos érzelmeit, véleményét, jelzi, hogy mennyire igyekezett megfelelni az apának. Valószínűleg nem minden belső konfliktus nélkül.

Nem tekinthetünk el az időponttól sem: Thomas Mann ekkor, az első világháború alatt és után konzervatív, nacionalista érzelmeket vallott (s ez élesen szembeállította bátyjával, Heinrichhel). Az apa meglehetősen gyanakvással és erős kritikával fogadta fia irodalmi próbálkozásait, mint ahogy ez az előbbi idézetből is kitűnik. A napló más helyén is olvashatunk erre vonatkozó bejegyzéseket: „Eissi (Klaus beceneve), akitől mostanában el vagyok ragadtatva, küldött a *Simplicissimus*nak egy történetet, természetesen rosszat, és egy másikat a *Rundschaunak* szándékozik küldeni. Esztelenség, le kell beszélmem róla.” Talán azért nem keltettek benne osztatlan örömet utódja törekvései, mert saját hírnevét is féltette a fiú „éretlen irodalmiaskodásától”?

Ugyanebből az időből származnak azok a feljegyzések is, amelyek Klaus iránti fizikai vonzalmáról tanúskodnak: „Ezekben a napokban valósággal beleszerettem Klausba. Írhatnék esetleg egy novellát az apa–fiú kapcsolatáról.” Bár nem olvasható konkrét utalás erre vonatkozóan, de úgy gondolom, ez az elképzelt „novella” lehetett az egyik kiindulópontja az 1926-ban elkezdett *Jákob történeteinek*. Ismerve a költői alkotás Ernst Kris által leírt folyamatát — amelynek során az élmény egy időre elmerül, tudattalan folyamatok hatása alá kerül, majd újból felbukkan, immár átalakult, „megmunkált” formájában — valószínűnek látszik, hogy ennek a fiúszerelemnek az élménye is hatott az évekkor később megírt „apatörténetre”.

Visszatérve a Klaus által leírt jelenetre, a Mann családban tehát toleráns légkör uralkodott. A szülők igyekeztek a végsőkig elfogadni gyermekeik — különösen a „két nagy” — merész ötleteit, játékos, néha vad tréfáit. „Enfant terrible” mivoltuk München-szerte ismert volt, és a barátok, ismerősök is elnézően fogadták a Mann gyerekek időnként viharos csínytevéseit. Persze, ez a színdarab, az *Anja és Eszter* több volt, mint polgárpukkasztó ötlet — Klaus nagyon is átélte a testvérpár szoros kapcsolatát. Hogy mennyire közel állt hozzá Cocteau műve, a *Vásott kölykök (Les enfants terribles)*, azt az is jelzi, hogy dramatizálta a regényt és némileg meg is változtatta: nyíltabban érzékelte benne a két testvér, Paul és Elizabeth egymás iránti szerelmét.

Klaus és Erika gyerekkori fantáziájátékaikban saját külön világot építettek maguk köré — kettejük világába legfeljebb a két kisebb testvér, Golo és ritkábban Monika kaphatott bebocsátást. Egy korai önéletrajzi írásában Klaus elmeséli azt a félelmet, ami a saját tükörképe megpillantásakor ébredt benne: „A saját tükörképemtől való félelem is rettenetes volt. A hasadástól (*Spaltung*) való szorongás a magánytól és a ső-

tétől való félelemhez tartozik. Amikor rajzolás vagy írás közben felemeltem a fejem és hirtelen felismertem a saját homlokomat, hajamat, mozdulatlan számat a sötét tükörben — egy jéghideg kéz szorította össze a szívemet, úgy, hogy csikorgott a fogam a félelemtől. Ki ez? Hiszen ez én vagyok! De ki is vagyok én? Hol is vagyok én? Hiszen kettő vagyok... Gyerekként, egy félhomályos szobában a tükörképével egyedül maradvan az ember az őriletekháza minden kétségbeesését megismerte.”

Szimbiotikus kapcsolatukban úgy tűnik, Klaus volt a sérülékenyebb, a gyerekkor válságait ő vészelte át nehezebben. Felmerül a kérdés, vajon Erika miért nem szenvedett ugyanígy a szorongásoktól, miért lett ő életképeesebb, határozottabb? Marianne Krüll szerint, aki könyvet írt a Mann család történetéről *A Varázsló hálójában* címmel, Erika a saját szorongásait Klauson élte ki, mint ahogy Klaus is élvezettel mesélt kísértethistóriákat Golónak. Klaus, saját emlékei szerint, zsarnoki módon uralkodott Golón, aki ennek megadóan alávetette magát.

Tízéves korában Klaus életveszélyes állapotba került, perforálódott vakbélgyulladás miatt. Négy-öt műtétet esett át, az orvosok már lemondtak róla. Anyja azonban nem, az ő különleges ápolásának (valamilyen kenőccsel dörzsölgette a gyerek testét) tulajdonították azt, hogy a fiú életben maradt. Betegsége, a halálból való csodálatos megmenekülése különleges státust biztosított számára a családban. A halállal néhány évvel azelőtt is találkozott már, a tölzi nyaralóban töltött vakáció idején, amikor egy falusi péksegéd belefulladt a közeli kedves kis tóba. A nyaralás gondtalansága és a halott fiú látványa sajátosan ambivalenssé színezi Klaus emlékét — félelmetesen szépnek, fenségesnek látta a halottat. Gyerekkori szorongásaiban valószínűleg szerepet játszottak az anya gyakori és hosszú távollétei is, amelyek szintén a halállal voltak kapcsolatosak. Katja Mann 1910-ben kezdett betegeskedni, két év múlva ismerték fel tuberkulózisát, ami akkoriban még halálos betegségnek számított. 1914-ig gyakran volt több hónapos kúrákon különböző alpesi szanatóriumokban. Az otthon maradt négy gyerekre nevelőnők vigyáztak — egymásrautaltságukban alakították ki azt a fantáziavilágot, amelynek nyelvét csak ők értették. Az anya távolléte, halálos betegsége okozta a szorongásukat, ezt dolgozták fel rémtörténeteikben. Klausnak anyja iránti ödipális szerelme talán ekkor — négy- és nyolcéves kora között — helyeződött át Erikára. De több is volt ennél ez a kapcsolat: a nővér a nélkülözhetetlen társ, énjének egy része, „self-object”.

Az apa ez idő tájt — mint rendszeren — az írással, felesége iránti aggodalmával, a készülődő világháborúval volt elfoglalva, a gyerekek gondját a nevelőnőkre hagyta. A korábban említett varázslatos képességei mellett a gyerekei visszaemlékezéseiben mint kiszámíthatatlan autoritás is megjelenik. Különbőséget tett a gyerekek között szeretetben, odafigyelésben. Ehhez ideológiát is gyártott, mint pl. amikor egy családi étkezés után egyedül Erikának nyújtott át egy különleges csemegét. „Szokjátok meg, hogy az életben is érnek majd igazságtalanságok!” — vizsgáltta a csalódott többieket. Kedvencei Erika és Elisabeth voltak. Monika idős korában úgy emlékszik, hogy soha nem beszélgetett meghitten az apjával, úgy érezte, mintha ő nem is létezne a számára. Michael, a legkisebb fiú a napló tanúsága szerint igazi „nem kívánt gyerek” volt — egyébként ő is öngyilkos lett ötvennyolc éves korában.

Mi volt a szerepe Klausnak ebben a családszerkezetben? Élénk irodalmi érdeklődése, korán megnyilvánuló íráskészsége és nem utolsósorban csodálatos megmenekülése a halálból, kitüntetett szerepet biztosítottak számára. Ehhez járult még szépsége, valamint az a fantázia, amire a neve is utal: Klaus Heinrich Thomas Mann-nak keresztelték. Klaus az anya ikertestvére, Heinrich az apa bátyja és Thomas az apa neve. Előre felkínált azonosulási minták, betöltendő várakozások érződnek ebből a névből. Az elsősülött fiú iránti várakozások. Thomas Mann három évvel később ugyanezt a nevet adja a „Királyi fenség” hősének, akiben önmagát örököltette meg.

Az apa és fiú közti azonosulások rejtett útját mutatja egy epizód Klaus életéből. Kamaszkorukban egy München környéki, liberális szellemű nevelőotthonba küldték a szülők két legidősebb gyermeküket. A toleráns légkörben Klaus szabadon élhetett kedvteléseinek, rengeteget olvasott, verseket írt, amelyeket nagy társaság előtt olvasott fel, színielőadásokat is rendezve. Itt ismerkedett meg egy fiúval, aki iránt szenvedélyes szerelem támadt benne. Annyira megdöbbenett ettől az érzéstől, hogy hazamenekült az internátusból. Így írja le az iskolatársat: „Az az arc volt, amit szeretek. Sokféle arc ébreszthet bennünk gyengédséget, ha sok évet megélünk és fogékony a lelkiünk. De olyan arc, amelyet szeretünk, csak egy van. Mindig ugyanaz, ezer közül is ráismerünk. Utónak ilyen arca volt. Magasan ülő, erősen kiugró pofacsontja és keskeny vágású szeme szláv ősoket sejtetett...” Ez az arc, amelyet Klaus tizenhat éves korában olyan vonzónak talált, vonzotta apját is, egész életében. Ő is az iskolában találkozott először Pribislav Hippe modelljével, aki a *Varázshegy*ben gyerekkori emlékként jelenik meg és felkelti Hans Castorp szenvedélyes vonzalmát Mme Chauchat iránt, aki ugyancsak orosz, illetve tatár származású. És szláv vonásokat visel Tadzio a *Halál Velencében*ből és Lizaveta Ivanovna, Tonio Kröger hűséges, megértő barátnője. Thomas Mann rajongása az orosz kultúra, az orosz írók iránt talán ebből a vonzalomból is kapta erejét.

Klaus ugyanúgy nem tette le az érettségét, mint az apja. Semmihez nem volt türelme, ami nem érdekelt. Az Odenwald-iskolából való hazamenekülésének csak egyik oka volt az iskolatársa iránti szerelme („Nem volt merszem hozzá, hogy szembenézzek sorsom intő jeleivel” — írja); a tanulás elől is menekült. Ezután magántanárok próbálták felkészíteni az érettségire, de egy idő után mindegyik feladta. „Semmi kötelességérzet, semmi fegyelem nincs a fiúban” — panaszkodtak a szülőknél.

Az érettségi helyett Klaus Berlinbe vágott, táncos vagy színész akart lenni. A Berlinben töltött idő a húszas évek elejére esett, a háború utáni „elvesztett nemzedék” kicsapongó, féktelen, minden örömet kipróbáló idejére. Ebben a korban Berlin különösen „erkölcstelen városnak” számított — ugyanakkor Európa szellemi életének egyik központjává is vált hamarosan: baloldali értelmiségiek, orosz emigránsok, művészek egyaránt menekültek ide. Ebben a sokszínű forgatagban kereste a helyét Klaus Mann is, és sok élménye került be átdolgozott formában az 1936-ban írt *Mefisztó* című regényébe.

Ekkor már emigrációban élt. 1936-ig Európában, főleg Párizsban és Amszterdamban, majd Erikával együtt Amerikába költözött. A szülők csak később, 1939 szeptemberében, a háború kitérőesek települnek át. Heinrich Mann Franciaországból szintén Amerikába emigrált. A család minden tagja aktívan fellépett a náciizmus ellen, cikkek-

kel, előadásokkal, könyvek, folyóiratok kiadásával. Valamennyiüket megfosztották német állampolgárságuktól. Klaus később belépett az amerikai hadseregbe, és 1944-ben az olaszországi partraszállásnál amerikai katonaként tért vissza Európába. A háború utáni éveiben kevesebbet írt. 1949. május 21-én Cannes-ban öngyilkos lett. Ez már sokadik öngyilkossági kísérlete volt.

A *Mefisztó* először Amszterdamban jelent meg. Németországi kiadását 1980-ig bírói ítélet tiltotta, legalábbis az akkori NSZK-ban. Politikai és személyes okok egyaránt szerepet játszottak a betiltásban. A regény főhősenek modellje, Gustaf Gründgens és hívei elfogultsággal vádolták Klaus Mannt. 1949-ben egy müncheni kiadó, amely előzetesen már vállalta a regény kiadását, levélben közölte Mann-nal, hogy a megállapodás ellenére mégsem merik kiadni a könyvet. Klaus Mann keserű és indulatos válaszlevelet írt, majd kilenc nappal ezután öngyilkos lett. Azt hiszem, nem erőltetett az összefüggés feltételezése a végső elhatározás és a között a csalódás és indulat között, amit a könyv visszautasítása keltett. Talán nem elsősorban a hiúságát bántotta az elutasítás. Annak a bizonyítékát érzékelhette, hogy látszólagos volt a győzelem, hiába bukott meg az a rendszer, ami ellen a regénnyel és a valóságban is harcolt, még mindig hatalmuk van azoknak, akik a rendszer kiszolgálói voltak. A hidegháború léggömbje, Németország kettéosztottsága is rácsáfolta azokra a reményekre, amelyeket az emigráció idején sokakkal együtt táplált.

Emberi kapcsolataiban is magányosabbá vált, depresszív hangulatai elől a kábítószerekhez menekült. Amit „sorsa intő jeleként” kamaszkorában elhárítani igyekezett, homoszexualitását, felnőttként nyíltan vállalta, de tartós kapcsolatai nem voltak. Thomas Mann betegsége óta Erika teljesen az apa felé fordult, titkárja, minden ügyének kézbe tartója lett. Klaus egy korábbi, 1937-es naplójegyzetében írta, hogy öngyilkossági gondolatai voltak, már az ablak peremén állt, amikor Erikára gondolt, és ez visszatartotta. A háború utáni években egyre inkább azt érezhette, hogy a nővére már nem az övé, nem áll rendelkezésére, mint régen. Az utolsó öngyilkossága időpontjában a szülők és Erika éppen egy európai felolvasóköriúton voltak, a Goethe-díj átadásának köszönhetően. Ha az öngyilkosság gesztusa kifejez valamit, akkor itt az az óriási távolság tűnik fel, ami az apa sikere és a fiú kudarca között tátong.

A *Mefisztó*, ahogy az alcíme jelzi, „egy karrier története”. Főhősenek modellje a kor híres színésze, Erika egykori férje, aki Klaus színdarabjaiban is játszott, Gustaf Gründgens. Nárcizmusa hajtja előre sikeres pályáján, amely adott esetben a fasiszmus kiszolgálásáig vezet. Hogy a grandiozitás és a székelyen, a siker és a kudarc milyen közel lehetnek egymáshoz, bizonyára Klaus Mann számára sem volt ismeretlen. Berlini élményei között ír le egy estét, amikor tizenkilenc évesen, egy ismerős ajánlására végre felléphetett egy kabaréban. Az ismerős azonban gonosz tréfát űzött vele — talán éppen nagyravágyása miatt akarta megleckéztetni —, és előre figyelmeztette a kabaré igazgatóját, hogy ne vegye komolyan a jelentkező fiút. Klaus abban a tudatban lépett a színpadra, hogy ő lesz a műsor attrakciója, el is énekelte a számot, amire egész nap izgatottan készült. A kuplé befejeztével azonban a nézőtérrel csak néhány díszletmunkás vihogása hallatszott fel és egy kiáltás: „Elég volt! Hagyja abba!” Másnap megszégyenülten utazott vissza Münchenbe.

Ez a jelenet némileg átalakítva felbukkan a *Mefisztóban*, mint Hendrik Höfgen nyomasztó gyerekkori élménye. Vajon miért kölcsönözte Klaus Mann a gyűlölt vetélytársnak, ellenfélnek a saját kudarcélményét? Nem volt-e ismerős az ő számára is a kielégíthetetlen tetszeni vágyás, amit regénye főszereplőjénél olyan ellenszenvesnek ábrázolt? Habár ebben az ábrázolásban is érezhető az ambivalencia — egyrészt Höfgen időnként megszólaló lelkiismeret-furdalásában, másrészt abban, ahogyan a környezete reagál rá: ellenállhatatlan a csábításban, tehetsége vitathatatlan. Az az érzésem, hogy Klaus a saját „démonait”, elhárítani vágyott ösztönkésztetéseit írta meg a színész alakjában. Másfelől Gründgens valódi vetélytárs volt, elvette tőle — ha csak rövid időre is — egyetlen igazi társát, a nővérét. A regénynek abban a részletében, amikor Höfgen bemutatkozó látogatást tesz menyasszonya családjánál, Klaus Mann tökéletes portrét fest apjáról, nővéréről és nagymamájáról, gyöngéd, megbocsátó szeretettel és csodálattal mindhármuk iránt. „A csodálatos nagymama Dickensből és Tolsztojból olvasott fel unokájának — szenvedélye volt a fennhangon olvasás, és értett is hozzá...”

„Megint irigység vegyült Hendrik elragadtatásába, ha Barbara szépséges gyermekkorára gondolt. Mert ugye ebben a gondtalan ifjúságban megvolt mind a kettő: a tökéletes kultúra és a csaknem teljes szabadság.” Saját maga is megjelenik a regényben, mint Barbara gyerekkori barátja, Sebastian, aki bár a háttérben marad, mégis érezhető szellemi fölényben van a betolakodó Höfgennel szemben. Barbara és Sebastian kapcsolata, közös nyelvük, cinkosságuk erősen emlékeztet Thomas Mann *Wälsungvér* című novellájának testvérpárjára, ahol ugyancsak a lány vőlegénye az, aki megjelenésével veszélyezteti a testvérek szoros kapcsolatát. Csakhogy ott maga az író, Thomas Mann volt a vőlegény modellje, aki elrabolta Katját ikertestvérétől, Klaustól. A testvérszerelme rejtetten már a Mann család előző generációjában is megjelent: Heinrich rajongása húga, Carla iránt, aki huszonkilenc évesen öngyilkos lett, meghatározta párválasztásait. Mindkét felesége színésznő volt, csakúgy, mint Carla. Thomas Mann műveiben ez a téma is vezérmotívumként vonul végig. A testvérszerelme, az inceszttabu megtörése mintha összefüggene a „kiválasztottsággal”. Az egymáshoz hasonló, testvérek szerelmének gyümölcse a *Kiválasztott* hőse, Gregorius is, aki ugyancsak olyan iránt érez szerelmet, aki önmagához hasonló: az édesanyja.

Az apa–fiú kapcsolatra eddig a fiú, Klaus szempontjából tekintettünk. Hogyan jelenik meg Thomas Mann műveiben ez a motívum? Két regénye, amelyekben az apa–fiú kapcsolatnak kitétetett szerepe van: *A Buddenbrook ház* és a *József*-tetralógia. Érdekes, hogy mindkét mű túlnőtt azokon a kereteken, amelyeket írójuk kezdetben szánt nekik. *A Buddenbrook ház* novellának készült, „fiúnovellának”, ahogy egy levelében írja Thomas Mann. *A József*, illetve annak első kötete, a *Jakob történetei* pedig bibliai történetek laza füzérének. Ez is azt jelzi, hogy a kiinduló ötlet olyan feszültségeket keltett az íróban, amelyek feldolgozást igényeltek, szinte önmaguktól keresték a szublimáció lehetőségét.

A Buddenbrook ház a múlt század német történelmének nagy fordulóján, az 1871-es egyesítés előtti és utáni években játszódik. „Egy család hanyatlása” — az alcím. Már ez is furcsa ellentmondás: akkor, amikor egy új birodalom kezd kialakulni, a „Gründerjahre”, az alapító évek idején, amikor új cégek, vállalkozások jönnek létre,

a gazdaság fellendülőben van — Mann egy család hanyatlását, szétesését írja meg. Huszonkét éves korában kezdi el írni, és huszonöt éves, amikor befejezi. Közben elmélyült kutatásokat folytat saját családjának írásos és szóbeli emlékei között, szinte filológiai pontossággal jegyez fel mindent, ami a családra vonatkozik, régi üzleti könyvektől kezdve korabeli pletykákig. Elmerül a „múltnak mélységes kútjában”, mint majd harminc év múlva, a „József” írása idején.

A *Buddenbrook család* szétesése a legkisebb fiúutód, Hanno halálával pecsételődik meg. A könyv utolsó fejezete, amelyben a tizenöt éves Hanno egy napját élhetjük vele végig, mintegy előkészíti és megmagyarázza a fiú halálát. Árad belőle a magány — később majd a *Doktor Faustus* olvasása közben érezhetjük meg a magánynak ezt a süvítő hidegségét. A kamaszodó fiú elárvult nemcsak a családjában, hanem az iskolában, a társai között is. Mintha azt sugallná nekünk ez a nap: egy ilyen világban nem érdemes élni. Nyilas Misivel rokon ez a kisfiú. Hannóért azonban nem jön el az „édes jó bátya”. Otthon nem a biztonságot nyújtó anya várja, hanem egy álmodozó, a saját világába zárkózó, távoli anya, akihez egyetlen út a zenén keresztül vezet. De végül a zene sem bizonyul elég erős kapaszkodónak, sőt inkább szembeállítja őt a valósággal. Mint Thomas Mann ebben az időben írt műveinek többségében, itt is felbukkan egy „vezérmotívum”, amely aztán végigkíséri egész pályáján: a zene iránti fogékonyság és a betegség, a halál összefüggése (*Trisztán, Friedemann úr, a törpe*, áttételesen a *Luzsi*, majd később a *Doktor Faustus*). Az apa, Thomas Buddenbrook idegenkedve, gyanakvással figyelni Hanno ábrándozó, kifinomult lényét, amely annyira ellentétben áll a család életét szabályozó józan, polgári elvekkel. Az apa világának ezek a polgári elvek a tartópillérei, és ezek látszanak megrendülni már a házasságával is. Thomas Buddenbrook nemcsak a fiát, hanem a feleségét sem érti. Az északnémet kereskedőcsalád racionalizmusa nem tud mit kezdeni a művészetben megjelenő romantikával.

A Mann családban hasonló volt a helyzet: a Brazíliából származó anya alakját körüllegte valamilyen elvágódás, nosztalgia, idegenség. Magatartása időnként frivolnak, könnyelműnek tűnt az ősi lübecki patríciuscsalád szigorához képest. Ez a „könnyelműség” a nagyobbik fia, Heinrich és kisebbik lánya, Carla későbbi életútjában fedezhető majd fel. Heinrich nyíltabban merte vállalni lázadó mivoltát, írásaiban is, életformájában is radikálisabban fordult szembe a környezetével, akár a családot, akár a társadalmat értjük ezen. Carlának azonban nem sikerült megtalálni a „jó kompromisszumot”. Kudarcos színésznői pályakezdetés után egy sikertelen párkapcsolat miatt huszonkilenc éves korában öngyilkos lett. Thomas Mann másik húga, Julia egy egészen más életformában élve, egészen más mentalitással ugyancsak önként vetett véget életének, ötvenévesen. Ő volt az a polgári hagyományokhoz ragaszkodó nagynéni, udvari tanácsosné, aki annyira meghökkent Klaus fiatalkori színdarabjának témájától. (Húgai tragikus sorsát a *Doktor Faustus*ban dolgozta fel Thomas Mann.) Anyjuknak azonban minden külső és belső hasonlatosság ellenére nem Heinrich, hanem Thomas volt a kedvence. „Sonntagskind” — „vasárnapi gyerek”, ahogy egyik levelében írta. Születése pillanatától kezdve örömet, büszkeséget okozott neki, és ez a rajongás az anya részéről egész életét végigkísérte. Gyerekkorában Thomas is rajongott muzikális, érzékeny, szép és különleges anyjáért. Vonalmát a távoli, az egzotikus iránt ő maga is

az anyai „idegenséggel” hozta összefüggésbe, mint ahogy ezt a *Tonio Krüger*ből tudjuk. Az idegenség azonban távolságtartást is jelentett, bizonyos hidegséget a kapcsolatokban. Ez a távolságtartás jellemző a Buddenbrook ház anyaalakjára, Gerdára is.

Apjuk ugyanúgy hirtelen halt meg, mint Thomas Buddenbrook, amikor Thomas Mann tizenöt éves volt. A hajózási-szállítmányozási cég azonban, amit vezetett, nem állt annyira rosszul, mint a regénybeli. Az apa végrendelete arra utal, hogy szinte „elővételezte” a hanyatlást, amikor úgy rendelkezett, hogy minden ingatlant, az általa épített házat is adjanak el, a céget számolják fel, mivel tudható, hogy fiainak művészi hajlama nem teszi őket képessé az üzleti életre. A legkisebb, akkor egyéves Viktor esetleges kereskedői pályafutásában már nem is bízott a szenátor.

A fiúk tehát méltatlan utódnak bizonyultak, nem tudták folytatni a régi patricius hagyományokat, csalódást okoztak az apjuknak. Thomas Mann ezt a kamaszkori érzését szándékozott megörökíteni a „fiúnovellában”, amely *A Buddenbrook ház* kiinduló ötlete volt — Hanno és a porosz légkörű iskola konfliktusának hátterén keresztül. Talán apjával szembeni büntudatának feloldását is segítette ez a mű — többek között azzal, hogy kettejük konfliktusa beágyazódott a kor társadalmi ellentmondásaiba. (A túlhaladott hagyományhoz való ragaszkodás értelmetlenségéről a *József*-ben is szó lesz — és éppen az ősi szokás, a fiú feláldozásának értelmetlensége kapcsán.) Thomas Mann azonban annak ellenére, hogy deviáns pályafutásnak nézett elébe — nem tanult az iskolában, fondorlatosan kibújt a katonai kötelezettség alól —, élete során mindvégig megőrizte a *tartást*, a polgári-patriarchális rendet, külsőségekben és mentalitásában is. Talán ez a fajta azonosulás az apával, a keretek szigorú fenntartása segített neki abban, hogy ösztönkésztetésein úrrá legyen, vagy társadalmilag elfogadott formában élhesse ki azokat.

A *József* írásakor ugyanolyan módszeresen kutatott az emberiség múltjának fellelhető emlékei után, mint a *Buddenbrook* idején a saját családjáé után. Ezen a ponton is kapcsolódik a két regény: mindkettő sok generáción keresztül a múltba megy vissza, hogy megértse a jelent és megsejtse a jövőt. De amíg a Buddenbrook család jövőbe vetett reménye szétfoszlik a fiú halálával, addig *József*, a másik „fiú” népe kenyéradójává lesz a történet végén.

A *Jákob története*ivel induló könyv az apa történetének készült. Írása idején Thomas Mann maga is apa volt már, hat gyerek apja, ha nem is tizenháromé. Apává válása nem volt egyszerű, amint ez a naplójegyzeteiből kitűnik. Freudról szóló tanulmányában azt írta, hogy a *József* az apajátszás, apautánzás könyve. Visszanyúlik a pátriárkák, az ősapák koráig. Az „istenszomjúság”, istenkeresés hagyományozódik apáról fiúra, Ábrahám szövetségét Istennel Jákob újra megerősíti és *József* lesz az, aki utolsó pátriárkaként megmenti népét az éhínség idején.

A harc *József* és testvérei között az elsőszülöttség jogáért folyik, arról dönt Jákob, hogy ki lesz az „áldáshordozó”, az „ígéretgyermek”, aki továbbviszi az atyák küldetését. Láttuk, hogy Thomas és Heinrich között hol rejtetten, hol nyíltan folyt a rivalizálás — erről mindkettőjük visszaemlékezése tanúskodik, de leginkább az 1915 és 1918 közötti, irodalmi formába öntött vitájuk (Heinrich *Zola*-esszéje és Thomas *Egy nem politikus elmékedései* c. tanulmánya). Olyan mélyről jövő indulatok találtak utat ma-

guknak a történelmi kérdések árca mögött, hogy a testvérek ezután közel tíz évig nem beszéltek egymással.

Visszatérve a Józsefhez: a mű bevezetése, ill. előjátéka a *Pokolraszállás* címet viseli — nagyszabású esszé a mitológia mélyrétegeiről, az őскеzdetről, Ábrahám „isten-szomjúságáról”, amely Keletről Nyugat felé hajtotta, híveket szerzett, népet alakított köré. A kultúráról, amely a föld és a lélek művelését egyaránt jelenti. Mann „antropológiai nyitánynak” nevezi a bevezetést, ez a nyitány előzi meg az első jelenetet, József és Jákob éjszakai találkozását a kútnál.

A fejezet címe: „A kútnál” és ezen belül is az első, rövid kis rész az „Istár” nevet viseli. Istár a babiloni vallásban a szerelem, a termékenység istene volt, női isten. Thomas Mann az éjszakai égbolt látványával, a csillagképek káprázatos leírásával gyönyörködteti el az olvasót, s végül így fejezi be: „De mindezeknél szebb, az előhírnökknél [...] tüzeesebb volt Istár, a nővér, a feleség, az anya, Astarté, a királyné, a nap nyomában, mélyen nyugaton. Ezüstösen lobogott, szárnyaló sugarakat küldött szerte, kis nyelvekbe gyűlt, s egy hosszabb láng dárdahegyként nyúlt föl rajta.” Ezután veszi észre Jákob a kút peremén félmeztelenül ülő fiút, Józsefet, aki a holdfényben mintha ájtatosságát végezné, de... „miközben emelt kézzel, hintázva, fejét ingatva s szerelmes mosollyal dúdolt föl a fényárasztó holdhoz, különös, csaknem riasztó valamit lehetett a magányos fiún megfigyelni”. Ez a különös dolog hasonlít a holdkóros öntudatlan állapotához és ez megrettenteti a közeledő Jákobot — de ugyanakkor gyönyörködik is az elragadtatott fiú szépségében. József észreveszi őt és örömmel, mosolyogva üdvözlí a méltóságteljesnek, emelkedettnek ábrázolt atyát, a nemzetség fejét. Jákob első kérdése a fiához: „A mélység szélén ül a gyermek? [...] Ami valójában e szavak mögött rejtett, és aminek érteni kellett őket, az az anyás aggodalom volt, hogy József, akit atyja sokkal kisebbnek tartott a valóságnál, vigyázatlanságból a kútba eshet. [...] Jákob következő szava már szigorúbb volt. Ezt parancsolta: — Fedezd fel meztelenségedet!” A fiú engedelmeskedik a parancsnak és az író így fejezi be ezt a jelenetet: „Úgy látszott, az öreg csakugyan fia meztelensége torpasztotta meg bizonyos távolságban, mert most közelebb lépett. Hosszú botját komolyan támaszkodásra használta, emelve s rádőlvél, mivel sántított. Tizenkét esztendeje, egy úti kalandja óta, amely igen keserves körülmények közt, nagy aggodalom és szorongás idején játszódtott le, egyik lábára bicegett.” Ezután következik beszélgetésük, amely tele van utalásokkal a múltira és a jövőre. Jákob nem nézi jó szemmel József holdimádását, mert ez az Ábrahám előtti ősök bálványimádását idézi. A holdnak itt többféle szimbolikus jelentése van: a férfi Napisten mellett a nőiség jelképe, a szépség és a változékonyságé, Ábrahám útjának kísérelője. „Mi azonban az utak urához, a vándorhoz pillantunk föl, aki amott suhan ragyogva, fehér ruhában, fölfelé...” — mondja József védőbeszédét a holdról.

Thomas Mann már korábban említett, Klaus iránt fellobbanó erotikus érdeklődése azzal az időszakkal esik egybe, amikor felfedezték a fiú állítólagos holdkórosságát. Egy 1918-ból származó naplóbejegyzése szerint: „...Eissi a világos szobában anyaszült meztelenül feküdt az ágyán. Kérdéseinkre nem tudott válaszolni. Pubertáskori játék vagy hajlam az alvajáráásra, amit már a Tegernseenél is észrevettünk? Talán mindkettő. Miként alakul majd a fiú élete? Kétségtelen, az olyannak, mint én, nem »kellene« gyer-

meket nemzenie. De ez a »kellene« csakis idézőjelben értendő...” Néhány hónappal később újra rajtakapta Eissit, ahogy „Golo ágya előtt anyaszült meztelenül idéetlenkedett. Mély benyomást tett rám férfiasodó, pompás teste, egészen megrendültem.” Milyen rejtett és hosszú út vezetett ettől az élménytől annak a jelenetnek a megírásáig, amely Jákobnak fia szépsége és holdimádása láttán érzett megrendüléséről szól?

Jákob figyelmezteti Józsefet a mélység veszélyeire is: a kút az alvilág, a pokol jelképe — József vonzódik ehhez az alsó világhoz is. Élete során többször is eljut a kút mélyére és minden pokolra szállása után új erővel fogja újrakezdeni az életét.

Apa és fia évődő beszélgetését, „a szép beszélgetést”, ahogy Thomas Mann nevezi, áthatja Jákob rajongó szeretete József iránt. Ez a rajongás a halott Rachel fiának szól, hiszen József a kedves, az „igazi” feleség vonásait viseli. József alakja sok tekintetben emlékeztet Klausra: sötét haja, álmodozó, okos tekintete, szép alakja, lázadó, mégis naiv természete, önélégültsége. Hogy ez a naivitás mennyire összefügg József narcisztikus személyiségével, annak bizonyítékát abban a részletben olvashatjuk, amikor József elkényyerálja apjától Rachel gyönyörű menyasszonyi leplét, és elbüszkélkedik vele apa feleségeinek. Ők természetesen féltékenyen figyelik, hogyan teszi Jákob elsőszülötté, „áldáshordozóvá” Józsefet a testvérei kárára. „Majdnem hihetetlen, de József nem érezte meg a vaskosan kitálatl keserűséget és alattomoságot az asszonyok szavaiban. Önteltsége, gyermekes, ám mindamelllett nem kevésbé kárhozatos hiszékenysége süketette tette velük szemben és érzéketlenné az intés iránt. Kedvét lelte beszédük édességében, meg volt győződve róla, hogy nem is illeti más, mint édes szó, és a legcsekélyebb fáradságot se vette, hogy bensejükbe tekintsen... Hiszékenysége tulajdonképpen elkényeztetettség volt, mely a legkétségtelenebb ellenbizonyítékok dacára abba a hitbe ringatta, hogy az emberek jobban szeretik őt, mint önmagukat, s hogy ennél fogva semmi tekintettel nem kell rájuk lennie.”

Józsefről szólva gyakran visszatér a regény során ez az őt jellemző mondat, az a hit, hogy *az emberek jobban szeretik őt, mint önmagukat*. Nem az apa, Jákob rajongása volt az, ami ezt a narcisztikus hitet megalapozta? Narcizmusának következménye lett az, hogy testvérei a kútba vetették, de végül ez a hit tette őt képessé arra, hogy minden rosszat, ami történt vele, a saját javára, a veremből való kiemelkedésére változtasson.

Még egy sajátosság tűnt fel nekem a regény olvastán: József fejlődését, felnőtté válását kíséri végig ez a hosszú történet, és közben alig esik szó arról, hogy ez a fiú szerelmes lenne. Putifárné szerelmét József iránt Thomas Mann csodálatos beleérző képességgel írja le, de József ennek a szerelemnek csupán passzív elszenvedője.

Végül megnősül ugyan, de feleségéről csak annyit tudunk, hogy egy egyiptomi főpap lánya, akit a Fáraó választott ki József számára, államérdekből. Ki volt hát József igazi szerelme? Az az érzésem, hogy ő maga. Ő is „kiválasztott”, ő is csak az önmagához hasonló képes szeretni.

Thomas és Klaus Mann kapcsolatát vizsgálva láthattuk annak bonyolultságát, beágyazódását a család és a kor történetébe. Túlságosan leegyszerűsítőnek érzem ezután a kezdeti kérdésemet: mi vezetett Klaus öngyilkosságához? Az apjának hozzá fűződő, homoerotikával színezett kapcsolata csak egy szál abból a szövevényből, amely a Mann család tagjai közt fonódott. Mindketten másképp dolgozták fel szenvedélyeiket —

Klaus vállalta homoszexualitását, Thomas Mann a művészi formával, a szavakkal, mondatokkal való játékban volt szenvedélyes. Egyik példája annak, hogy hogyan bánt az érzelmeivel, az *Ének a kisgyermekről* c. költeménye. Naplója tanúskodik arról, milyen szenvedélyes szeretettel rajongott legkisebb lányáért, Elisabethért — és ennek az élménynek a forrását éppen abban a versformában, a hexameterben örökölte meg, amellyel életében akkor próbálkozott először. A szenvedély megzabolázásához a szigorúan kötött versformát hívta segítségül (s ebben talán mesterével, Goethével akart versenybe szállni).

A *Buddenbrook ház* utolsó és a *József* első fejezetének összehasonlítása az apa-fiú kapcsolat kétféle lehetőségét mutatja meg Thomas Mann műveiben. Hanno nem volt képes apjával azonosulni, de szembefordulni sem az általa képviselt értékekkel — halála így jelképesnek tekinthető. József elfogadta és magáévá tette Jákob és az ősök istenkereső szenvedélyét és ez adott neki erőt ahhoz, hogy népe kenyéradója váljon belőle. A bibliai történetben és Mann regényében is sajátos mozzanat az, hogy az Egyiptomban töltött hosszú évtizedek alatt egyszer sem ad életjelt magáról apjának, aki azt hiszi róla, hogy meghalt. Látszólag érthetetlen ez, hiszen József szereti az apját, és tudja, hogy az mennyire szenved az ő elvesztése miatt. De talán éppen ez a nagy térbeli és időbeli távolság kellett ahhoz, hogy felnőjön, elszakadjon az apától.

Így történt ez Thomas Mann életében is. Ő képes volt kamaszkorában szembefordulni az apával és eltávolodni tőle (mint József), és felnőttként azonosulni vele, hagyományait megőrizni. Fiának, Klaus Mann-nak ez nem sikerült. Az ő sorsa mintha Hanno Buddenbrookéhoz lenne hasonlatos: nem tudott szembefordulni az apával, de elszakadni sem. Függőségben maradt anyjától, nővérétől, a drogoktól — egy szóval a szükségletkielégítő tárgytól. Narcisztikus igényeinek kielégíthetlenségére depresszióval ragált, és ez vezette el az önpusztításig. Kreativitása, sikerei nem nyújtottak elegendő kárpótlást a veszteségek elviseléséhez. A kor, amiben élt, a család, ami körülvette, a múlt, amit örökségül kapott, mind hozzájárultak ahhoz, hogy az öngyilkosságba menekült.

IRODALOMJEGYZÉK

- KERÉNYI KÁROLY–THOMAS MANN** 1960. *Gespräch in Briefen*. Magyarul: *Beszélgetések levélben*. Fordította: Doromby Károly, Petrolay Margit, Soltész Gáspár, Szondi Béla. Budapest: Gondolat, 1989.
- KRÜLL, MARIANNE** 1993. *Im Netz der Zauberer*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag
- MANN, GOLO** 1991. *Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag
- MANN, KATIA** 1974. *Meine ungeschriebenen Memoiren*. Magyarul: *Megíratlan emlékeim*. Fordította: Gergely Erzsébet. Budapest: Gondolat 1976.
- MANN, KLAUS** 1936. *Mephisto*. Magyarul: *Mefisztó*. Fordította: Lányi Sarolta. Budapest: Európa, 1981.
- MANN, KLAUS** 1942. *The Turning Point*. Magyarul: *Fordulópont*. Fordította: Tihanyi Vera. Budapest: Európa, 1987.
- MANN, THOMAS–HEINRICH MANN** 1900–1949. *Briefwechsel*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag, 1965.
- MANN, THOMAS** 1897a. Der kleine Herr Friedemann. Magyarul: Friedemann úr, a törpe. Fordította: Lányi Sarolta.. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.

- MANN, THOMAS** 1897b. *Luischen*. Magyarul: Lujzi. Fordította: Lányi Viktor. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1901. *Buddenbrooks*. Magyarul: *A Buddenbrook ház*. Fordította: Lányi Viktor. Budapest: Európa, 1972.
- MANN, THOMAS** 1902. *Tristan* Magyarul: Trisztán. Fordította: Kosztolányi Dezső. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1903. *Tonio Kröger*. Magyarul: Tonio Kröger. Fordította: Lányi Viktor. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1906. *Walsungenblut*. Magyarul: Walsungvér. Fenyő László fordítását átdolgozta: Jékely Zoltán. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1909. *Königliche Hoheit*. Magyarul: *Királyi fenség*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1987.
- MANN, THOMAS** 1919. *Gesang vom Kindchen*. Magyarul: *Ének a kisgyermekről*. Fordította: Hegedűs Géza. Budapest: Magvető, 1957.
- MANN, THOMAS** 1924. *Der Zauberberg*. Magyarul: *Varázshegy*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1988.
- MANN, THOMAS** 1933–1943. *Joseph und seine Brüder*. Magyarul: *József és testvérei*. Fordította: Sárközi György, Káldor György. Budapest: Európa 1975.
- MANN, THOMAS** 1936. *Freud und die Zukunft*. Magyarul: Freud és a jövő. Fordította: Hevesi András. In: *Válogatott tanulmányok I*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1942. *Joseph und seine Brüder. Ein Vortrag*. Magyarul: József és testvérei. Előadás. Fordította: Szobotka Tibor. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1947. *Zu einem Kapitel aus „Buddenbrooks“*. Magyarul: A Buddenbrook ház egy fejezetéhez. Fordította: Tandori Dezső. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1947. *Doktor Faustus*. Magyarul: *Doktor Faustus*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1967.
- MANN, THOMAS** 1948. *Sechzehn Jahre*. Magyarul: Tizenhat év. Fordította: Szabó Ede. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1951. *Der Erwählte*. Magyarul: *A kiválasztott*. Fordította: Jékely Zoltán. Budapest: Szépirodalmi, 1978.
- MANN, THOMAS** 1889–1933. *Briefe*. Magyarul: *Levelek*. Fordította: Dorombay Károly, Eörsi István, Réz Pál. Budapest: Európa, 1965.
- MANN, THOMAS** 1918–1921. 1933–1939. *Tagebücher*. Magyarul: *Naplók I*. Fordította: Soltész Gáspár, Schweitzer Pál. Budapest: Európa, 1988.
- MANN, VIKTOR** 1949. *Wir waren fünf*. Magyarul: *Öten voltunk*. Fordította: Zehery Éva. Budapest: Európa, 1977.
- NÁDAS PÉTER** 1995. Thomas Mann naplójáról. In: *Esszék*. Pécs: Jelenkor
- PÓK LAJOS** 1975. *Thomas Mann világa* Budapest: Európa.
- SÓS ENDRE–VÁMOS MAGDA** 1960. *Thomas és Heinrich Mann*. Budapest: Gondolat
- VIKÁR GYÖRGY** 1996. *Válság, túlélés, kreativitás* Budapest: Balassi